

ВЛАДЕТА ЈАНКОВИЋ
Филолошки факултет
Београд

УДК 875.09

TRACTATUS COISLINIANUS — ПРЕГЛЕД И СТАЊЕ ПРОБЛЕМА

Abstract: — Новопронађени Менадрови текстови можда објашњавају привидне нелогичности и противречности Куаленовог трактата. Трактат је писан методом и терминологијом који су преузети од Аристотела, али с обзиром на комедиографску праксу која Аристотелу није могла бити позната.

Општеприхваћено уверење да се Аристотел теоријским проблемима комедије бавио у несачуваним деловима (или делу) „Поетике“ заснива се на неколико околности. У III глави „Поетике“, он помиње Аристофана напоредо са Хомером и Софоклом, истиући га као представника комедије у смислу у којем су они предгавници епа односно трагедије. Затим, на почетку VI главе, пре њ што ће прећи на разматрање трагедије, Аристотел каже да ће епу и комедији говорити касније; док је, што се епа тиче, обећање испунио у XXIII и XXIV глави, у „Поетици“ која је до нас дошла нема одговарајуће расправе о комедији. Сем тога, на два места у „Реторици“ (I, 11; III, 18) се каже да су разне врсте смеха побрђане и анализиране у „Поетици“: иако се четири друге референце на „Поетику“ у истом делу могу проверити, то са овим двема није случај. С овим је у вези и старо мишљење да је „Поетика“ имала две књиге. То изричито каже Диоген Лаертије у свом индексу аристотелових списа¹, а у Бајвотеровом издању „Поетике“ из 1909. вноси се и шира аргументација, са позивањем на Евстратија². Берајс³ верује да је друга књига постојала још у V веку и да ју је Покло имао пред собом, а да је изгубљена док је рукопис био атапирусу, пошто се сачувао само свитак са првом књигом. Најстарији рукописи за другу књигу не знају (у *A^c* се једноставно каж *Περὶ ποιητικῆς*, а не *Περὶ ποιητικῆς 'α*, што би био случај да сачувано други том), а не помињу је каснији граматици. У нове време, питање друге књиге је 1548. отворио Робор-

¹ 5, 21; *Ιαχυματείας τέχνης ποιητικῆς 'α—'β*.

² Aristotle *On the Art of Poetry*, a revised text with critical introduction translation and commentary by Ingram Bywater, Oxford 1909.

³ J. Bernay: *Ergänzung zu Aristoteles Poetik*, у *Zwei Abhandlungen über die Aristotelische Theorie des Drama*, Berlin 1880, стр. 48.

тело⁴, а да је идеја прихваћена види се већ по наслову Виторијевог издања из 1560⁵. Витори је, усталом, мислио да је првобитна „Поетика“ имала *три* књиге⁶. Уз мања одступања и разлике у нијансама (изузетак је, на пример, Макмахонова⁷ хипотеза да се Аристотелова теорија комедије налазила у његовом дијалогу „О песницима“), и данас преовлађује мишљење да је друга књига „Поетике“, у којој се опширније говорило о проблемима комедије, постојала.

У покушајима да се Аристотелова теорија комедије реконструише, поред релевантних исказа о комичном и смеху у сачуваној „Поетици“, „Реторици“ и „Етици“, и онога што је оставио Теофраст, најчешће се користи спис познат као *Tractatus Coislinianus*. Та расправа, која има облик схеме и не заузима више од две и по стране „осмине“, потиче можда из I века пре н.е.⁸ Пронашао ју је Ј. А. Срамег у рукопису из X века, у збирци *De Coislin* у Националној библиотеци у Паризу, и објавио на крају првог тома (стр. 403—406) својих *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Regiae Parisiensis*, Oxford 1839—41. Трактату је озбиљнију пажњу први, и то скоро пола века касније, посветио Ј. Вернаус⁹: иако је строго оценио читаве делова списа, он је стао на становиште да је остатак довољно аристотеловски да би могао послужити као основа за покушаје реконструкције „изгубљених поглавља“ о комедији. Можда подстакнут Бернајсовом аргументацијом, J. Vahlen је укључио Трактат у треће издање „Поетике“, које је припремио за Тојбнера 1885. Поправљени текст издали су затим G. Kaibel¹⁰ и J. Kayser¹¹, а W. G. Rutherford га је, са вероватно претераним одушевљењем, користио у *Scholiam Aristophanicum II. A Chapter in the History of Annotation*, London 1905. J. E. M. Arndt, *De ridiculi doctrina rhetorica*, Kirchheim 1904, видео је у Каленовом трактату непосредни извор Цицеронових идеја о смејном и хумору из *De Oratore* (гледите које је знатно касније доса убедљиво побио W. L. Grant, *op. cit.*). Трактатом се озбиљно бавио W. J. M. Starkie, који му је посветио пуних 36 страница (XЖVIII—

⁴ *In librum Arist. de arte poetica explicationes*, стр. 4: videtur autem [hic liber] integer non esse. Робортело наводи и данас важеће аргументе за хипотезу о другој књизи.

⁵ *Commentarii in Primum Librum Aristotelis de Arte Poetarum.*

⁶ *Ibid*: quippe cum e tribus libris, primus tantum in vita relictus est: reliqui autem duo qui consequentur interierunt: nec vestigium eorum ullum restiterit.

⁷ A. Ph. MacMahon, *Seven Questions on Aristotelian Definitions of Tragedy and Comedy*, Harvard Studies in Classical Philology, XL, 1929, стр. 97—198; В. такође: idem, *On the Second Book of Aristotle's Poetics and the Source of Theophrastus' Definition of Tragedy*, 1917, стр. 1—46.

⁸ Тако мисли J. Kayser, *De Veterum Arte Poetica Quaerones Selectae*, Leipzig 1906, али W. L. Grant, *Cicero and the Tractatus Coislinianus*, American Journal of Philology, 1948, стр. 80—86, указује да има разлика и за позније датовање.

⁹ *Op. cit.*

¹⁰ *Comicorum Graecorum Fragmenta*, I, Berlin 1899.

¹¹ *Op. cit.*

LXXIV) у свом студиозном издању Аристофанових „Ахарњана“ (Лондон, 1909), закључивши да је то „резиме, делом општећен и несхваћен, Аристотелове анализе смеха у комедији“ (XXXVIII). Највише поверења у *Tractatus Coislinianus* имао је L. Cooper, који му је посветио практично читаву књигу: *An Aristotelian Theory of Comedy*, Oxford 1924. Он је покушао да, ослањајући се на Трактат и користећи термине и методолошки поступак делова „Поетике“ који се односе на трагедију, у потпуности реконструише Аристотелову теорију комедије. О Куперовом покушају се доста писало и могло би се рећи да је тада — другом половином двадесетих година — Трактат уопште био „у моди“ међу класичним филолозима, компаратистима и теоретичарима драме. Међутим, проблем је касније напуштен а да се заправо није дошло до одговора на основна питања — времена настанка, ауторства, порекла, зависности од Аристотела, па чак и веродостојности.

Није немогуће да је преломни тренутак у развоју проблема била баш Куперова књига. Амерички научник је питању приступио на врло широком фронту и већину аргумената развио до крајњих консеквенци, али изгледа да сви недостаци његовог амбициозног подухвата проистичу из основног уверења да је „довољно мало померање (...) да би се ‘Поетика’ претворила у расправу о комедији“: показује се, међутим, да су Куперове интервенције биле далеко драстичније од „малог померања“, што га је морало одвести на странпутицу. Ауторитативне и одређито негативне реакције¹² нису осудиле само одсуство поузданог филолошког метода код Купера него су углавном порекле и вредност Трактату, што је сигурно допринело да се интересовање за тај спис скоро угаси. Последњих деценија, Трактат се помиње и укратко препричава у синтезама и општим прегледима античких поетика¹³, али су се посебне студије сасвим проредиле.

Tractatus Coislinianus није дискурзивна расправа већ више подсећа на табелу или неко генеалогско стабло. Почиње се од поделе песништва на неподражавалачко и подражавалачко (што је већ у супротности са Аристотелом, који је признавао само подражавачко песништво), с тим што неподражавалачко може бити историјско и поучно, а подражавалачко наративно и драмско, односно извођачко. Онда се схема разгранавана на поделе и подпо-

¹² Нарочито су строги били A. W. Pickard — Cambridge у *Classical Review*, 1924, стр. 209, A. R(ostagni) у *Rivista di filologia e d'istruzione classica*, 1925, стр. 283—85, а само нешто блажи Ch. Peppler у *American Journal of Philology*, 1924, стр. 293—96 и P. Baum у *The South Atlantic Quarterly*, 1924, стр. 277—78.

¹³ M. A. Grant, *Ancient Theories of the Laughable: The Greek Rhetoricians and Cicero*, 1924, стр. 100—131; J. F. D'Alton, *Roman Literary Theory and Criticism*, 1931, стр. 361; A. Nicoll, *Theory of Drama*, 1931, стр. 192 и даље; J. W. H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity*, 1934, II, стр. 138; A. Plebe, *La teoria de comico, da Aristotele a Plutarco*, 1952, стр. 1—30; A. A. Аникст. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга, 1967, стр. 74—85; E. Olson, *The Theory of Comedy*, 1968, стр. 45; L. F. Guillen, *Aristoteles y la comedia media*, 1977, passim, и тако даље.

деле најпре драмског песништва, а затим комедије, односно смеха. Такав облик Трактата намеће помисао да је реч о резимеу неке опширније расправе о комедији, која је почињала односом свог предмета најпре према надређеном појму драме, а онда према најширем пољу поезије. После поделе драмског песништва на комедију, трагедију, мим и сатирску игру, Трактат доноси дефиницију трагедије која се очевидно ослања на Аристотела и гласи: „Трагедија отклања застрашујућа осећања душе посредством саучешћа и стрепње, а тежи да има одговарајућу меру страве. Мајка јој је бол¹⁴“. Затим, као посебан параграф, долази дефиниција комедије, место које је одувек изазивало највише дискусија. У оригиналу дефиниција гласи:

Κομῳδία ἐστὶ μίμησις πράξεως γελοίου καὶ ἀμοίρου μεγέθους τελείου, χωρὶς ἐκάστου τῶν μορίων ἐν τοῖς εἶδεσι, δρώντων καὶ (οὐ) δι' ἀπαγγελίας, δι' ἡδονῆς καὶ γέλωτος περαινούσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν· ἔχει δὲ μῆτέρα τὸν γέλωτα. γίνεται δὲ ὁ γέλως.

Што смо ми, уза све недоумице и колебања, а користећи термине из превода „Поетике“ М. Н. Ђурића, превели овако:

„Комедија је подражавање смешне и непотпуне радње, која има довољну дужину, одвојено у појединим деловима [т.ј. можда: „с различитим врстама (украса) посебним за сваки део (комада)“], лицима која делају а не приповедају, а изазивањем уживања и смеха врши прочишћавање таквих афеката. Мајка јој је смех. Рађа се смех“.

Од више проблема повезаних са дефиницијом комедије у Трактату у овој прилици можемо само најкраће указати на неке. Помињање „непотпуне“ (ἀμοίρος) радње изгледа као огрешење о фундаментално Аристотелово начело органског јединства. Друго место које не делује аристотеловски је констатација да комедија „рађа смех“: сва је прилика да је то у вези са претходним пасусом Трактата, где се за трагедију каже да је „рађа бол“, а да је цео антитетички склоп преузет из неког другог извора. Највише пажње свакако заслужује завршни део дефиниције, који би — по угледу на Аристотела — требало да конституише теорију комичне катарзе. Аутор Куаленовог трактата на том месту задржава Аристотелову фразу и задовољава се тиме да речи ἔλεος и φόβος замени речима ἡδονή и γέλως. Основна грешка је очевидно у томе што „уживање“ и „смех“ нису одређена осећања као „сажалење“ и „страх“, и могу бити само манифестације, односно ефекти којих му драго осећања или искустава. Сем тога, није јасно зашто би уживање било својствено само комедији, а не и трагедији или било

¹⁴ Где год су у Трактату дословно употребљени термини и фразеологија из Аристотелове „Поетике“, ми их — ради доследности — преузимамо из превода Милоша Н. Ђурића.

којем уметничком делу — ма како да је реч о разним врстама задовољства. Најзад, аристотеловски карактер оваквог решења доведен је у питање изричитом тврдњом у „Поетици“ (V глава) да је смешно део ружног, а о уживању у ружном је почело озбиљно да се говори тек много касније. Што се смеха тиче, он је чин а не емоција. Попут плача за гледаоца трагедије, смех је спољашњи и видљиви знак једног неодољивог унутрашњег импулса. Говорећи о трагедији, Аристотел сеже далеко даље од плача, и не каже да је функција трагедије у томе да нам измами сузе: нема разлога да се, с ослонцем на Трактат, претпостави како је он рекао, или могао рећи, да је функција комедије у томе да нас засмеје.

Проблем комичне катарзе, дакле, један је од основних које отвара *Tractatus Coislinianus*. Питање гласи: шта би у Аристотеловој теорији комедије одговарало катарзи сажаљења и страха, као правом ефекту трагедије, односно која то осећања комедија пречишћава или ослобађа од њих? Изгледа нам да би овде било од користи призвати Платона, који у „Филебу“ (48—50) гнев и завист доводи у везу с комедијом, а анализа гнева и зависти у Аристотеловој „Реторици“ (II, 6; II, 23) има доста додирних тачака са тим местом из „Филеба“. Квинтилијан такође види повезаност смеха са емоцијама гнева и зависти: ако гневног и завидљивог човека насмејемо, он ће престати да се љути и завиди. Утолико би се онда могло рећи да је комедија у стању да ослободи човека негативних осећања, али то није оно што се каже у Трактату, који је изричит у смислу да се „изазивањем уживања и смеха врши прочишћавање таквих афеката“. То би могло да подразумева оплемењивање осећања задовољства у туђим недаћама и смеха који је са тим задовољством повезан, али такво тумачење (премда можда у некој далекој вези с Платоновом идејом из „Филеба“ о смеху као изразу надмоћи) извесно није у Аристотеловом духу. Није, уосталом, без значаја околност да не постоји никаква поуздана индикација да је Аристотел уопште дао неку теорију комичне катарзе, или дефиницију комедије која би такву катарзу обухватала.

Још једно занимљиво питање у вези с Трактатом тиче се извора смеха, који се деле на две групе, према томе да ли смех настаје *ἀπὸ τῆς λέξεως* или *ἀπὸ τῶν πράγματων*. У првој категорији има седам (хомоними, синоними, брбљање, сличне речи које настају додавањем или одузимањем, тепање, изобличавање речи, и склоп речи, односно граматика и синтакса), а у другој девет (упоређивање са нечим што је боље или горе, превара, немогуће, могуће а недоследно, неочекивано, представљање ликова у горој светлости, простачка игра, када ликови у моћи уместо већег одаберу најбезвредније, када је прича неповезана и недоследна) извора смешног. Ма како да овај део Трактата, као свака класификација која покушава да систематизује уметничку делатност, делује суморно механички, он можда више него иједан други сведочи у прилог аристотеловском пореклу списка. Јер то је тачно оно

што Аристотел у „Реторици“ обећава када каже (I, 11) да ће „посебно говорити“ о облицима смешног, а додаје да „узроци смешног морају бити пријатни — људи, речи и дела“. Трактат се у наведеном параграфу задржава само на „речима“ и „делима“¹⁵, али у једном другом — потпуно у аристотеловском духу — каже да карактери у комедији могу бити „лакрдџијаша, подругљивци и хвалисавци“¹⁶.

Говорећи о деловима комедије, Трактат смисаоно и терминологијски следи Аристотелову анализу трагедије. „Комедија се састоји од приче, карактера, мисли, говора, музичке композиције и сценског апарата“, каже Трактат, а квантитативни делови су „пролог, хорска песма, еписода и ексода“. За ово друго место је запажено¹⁷ да не одговара аристотеловској структури: то је један од разлога за подозрење да је аутор Трактата имао у виду комедиографску продукцију познију од оне на коју је мислио Аристотел. На исто још очевидније упозорава завршни пасус са поделом комедије на „стару (која обилује смехом), нову (која запоставља смех и тежи озбиљном) и средњу (која се мешавина ових двеју)“: ако се пође од прихваћеног гледишта да се новоатичка комедија рачуна од извођења првог Менандровог дела „Бес“ 321. године, јасно је да Аристотел није могао имати такву перспективу, односно да је — бар на том месту — аутор Трактата црпао из неког каснијег извора.

После свега, ипак нам изгледа да и данас у основи важи Кајзеров закључак да је Трактат један од највреднијих старих извора за изучавање историје песничке уметности¹⁸. Поред Платоновог „Филеба“ и релевантних одломака Аристотелових списа, *Tractatus Coislinianus* је — уза све своје недостатке, незграпности и непотпуности — најбољи сачувани изданак грчке мисли о проблемима комедије и смешног. Он је свакако неуједначен по вредности, утолико што напоредо са деловима који имају скоро аристотеловску дубину стоје несумњиво наивна и груба поједностављивања, али би то могло да се објасни претпоставком да у спису има неколико слојева: једни су испод руке неког обавештеног и верног Аристотеловог следбеника, а други потичу од неког мање интелигентног подражаваоца, који је по сваку цену хтео да спис усклади са учењем и терминологијом „Поетике“. Друго могуће објашњење недостатака Куаленовог трактата гласи да је његов аутор покушавао да примени Аристотелов метод и терминологију на комедиографску продукцију коју Аристотел није могао да

¹⁵ Овде ваља упозорити да код Аристотела стоји λόγοι и ἔργα, а у Трактату λέξεις и πράγματα.

¹⁶ ἡθῆ κομωδίας τὰ τε βωμολόχα καὶ τὰ εἰρωνικά καὶ τὰ τῶν ἀλαζόνων.

¹⁷ Cooper, *op. cit.*, стр. 55, са ослонцем на Th. Zielinski, *Die Gliederung der Altattischen Komödie*, Leipzig 1885.

¹⁸ *Op. cit.*, стр. 7: Commentariorum veterum, qui sunt de comoedia Graeca, plurimum valere ad artis poeticae historiam investigandam tractatum illum qui vocatur Coislinianus nemo erit quin intellegat.

зна. Управо на том месту се отвара простор за нов приступ Трактату, који би се заснивао на илустровању његових поставки примерима из од пре неког времена доступних Менандрових дела и већих фрагмената, односно примерима из менандровске комедиографске традиције — од Плаута и Теренција, преко ренесансних писаца и Молијера, до Стерије. Покушаји да се Трактат илуструје примерима из Аристофана¹⁹ нису били нарочито успешни, што изгледа разумљиво у светлости сазнања да Аристотел, бар у теоријској равни, није одобравао Аристофанову комичку. А не може бити случајно што су се приликом свих тих ранијих покушаја ауторима спонтано наметали примери из Шекспира и Молијера, дакле из једног сасвим другог типа комедије, чији су најдубљи корени у новоатичкој, менандровској традицији.

У саопштењу овог обима и претензија, може бити само најопштије назначен правац једног будућег истраживања. Оно не би настојало да на основу Трактата реконструише Аристотелову теорију комедије (јер је ту, изгледа, постигнуто све што се могло постићи), већ би пошло од радне хипотезе да је *Tractatus Coislinianus* спис перипатетичког порекла, који би могао да представља карикату између аристотеловске школе, односно Теофраста, и позноантичких теорија комедије, Донатове, Евантијеве и Диомедове. Таква могућност је уочена знатно раније²⁰, а Прескот²¹ је, анализирајући Донатов коментар Теренција, предпоставио да се између позноантичког граматичара и Аристотела налази нека хеленистичка теорија која је на поље комедије пресадила Аристотелову теорију трагедије. „Историја књижевне мисли у антици“, каже даље Прескот, „често сведочи да је нека теорија, применљива на одређену књижевну врсту или период, касније лакомислено проширивана да обухвати другу врсту или период. Тако је, на пример, убедљива теорија која је стару комедију одређивала као увредљиву критику истакнутих личности лакомислено проширена на нову комедију, погрешно јој приписујући да напада робове и странце“. *Tractatus Coislinianus*, у светлости примера из Менандрове и менандровске праксе, можда ће допринети да се објасне померања до којих је, у развоју комедије и теоријских погледа на њу, дошло између IV века пре и VI века наше ере.

¹⁹ Rutherford, Starkie и Cooper.

²⁰ Steinmann, *De artis poeticae veteris quae est περὶ ἤθῶν*, Göttingen 1907.

²¹ H. W. Prescott, *The Comedy of Errors*, Classical Philology, 1929, стр. 32—41.

S U M M A R Y

V. Janković: TRACTATUS COISLINIANUS — A SURVEY AND THE PRESENT STATE OF THE PROBLEM

The problem has been virtually abandoned by the end of the 1920-ies without positive answers to the questions of authorship, date, origin, dependence on Aristotle or even authenticity. The new discoveries of the Menandrian material during last two and a half decades seem to be throwing a new light upon the *Tractatus Coislinianus*. Some of its seemingly inconsistent or illogical statements could be explained by assuming that the author had in mind the New Comedy rather than Aristophanes and his contemporaries. This could mean that the *Tractatus* has been methodologically and terminologically based on Aristotle while essentially referring to an artistic practice which could not have been known to him. The best way to test this hypothesis would be to attempt an illustration of the *Tractatus* with examples from Menander and other writers of his tradition.